

Аксьонов В.С., Бабенко Л.І.

КАТАКОМБНЕ ПОХОВАННЯ ІV СТ. ДО Н.Е. ПОБЛИЗУ СМТ. КОРОТИЧ

В серпні 2006 року до відділу археології Харківського історичного музею звернувся Дубінін В.Р. з проханням оглянути частково зруйноване під час проведення земляних робіт на його присадибній ділянці давнє поховання¹. Виїзд на місце з метою обстеження пам'ятки виявив наступну картину.

Поховання знаходилося на підвищенні правого берега р.Уди, на північно-західній околиці смт. Коротич Харківського району Харківської області, в 300 м на південь від автотраси Харків-Київ (рис.1). В 1,5 км на північний схід розташований відомий Коротичанський курганий могильник скіфської доби, де свого часу було відкрито декілька поховань першої половини V ст. до н.е. [Бандуровский, Буйнов, 2000, с.53; Бабенко, 2006, с.55-57].

Залишки будь-якого курганного насипу над могилою візуально не простежувалися. При загальному домінуванні курганного поховального обряду серед пам'яток скіфської доби відомі і безкурганні ґрунтові могильники [Лагодовская, Сымонович, 1973; Мелюкова, 1975; Ольховский, 1991, с.78, 92, 132; Попандонуло, 1995; 2004, с.67-69 та інші]. В Лісостепу подібні поховання репрезентовані незначною кількістю пам'яток [Ковпаненко, Бессонова, Скорий, 1989, с.27, 36, 49], а в сіверськодонецькому регіоні не відомі зовсім. Однак нема підстав для беззаперечної атрибуції даного поховання як ґрунтового. Іноді висота курганів сягає всього 0,1-0,2 м і подібний насип цілком могли знівелювати під час забудови присадибної ділянки.

Поховання було виявлене під час викопування на присадибній ділянці колодязя для вигрібної ями, край якого на глибині 1,35 м зачепив північно-східну частину поховальної камери та частину дромоса, зруйнувавши череп, праву ключицю, верхню частину правої плечової кістки та декілька ребер небіжника. Крім цього, було знайдено залізний накопечник списа, що, зі слів В.Р. Дубініна, лежав нижче черепа небіжника, поперек кістяка, втулкою на північний захід.

З метою дообстеження пам'ятки було закладено розкоп, що перекривав згодатні розміри поховання. Від сучасної поверхні до глибини 0,3 м йшов шар гумусованого ґрунту чорного кольору з включеннями побутового та будівельного сміття сучасного походження. З глибини 0,3 м починався шар материкового ґрунту однорідного жовтого кольору високої щільності. Перехід черноземного шару у материк дуже чіткий, без вираженого перехідного шару. На глибині близько 1,1 м була зафіксована верхівка склепіння камери у вигляді плями чорного кольору підтрикутної продовгуватої форми з нерівними краями, спрямованої вершиною на південний захід. Донизу пляма розширювалася до меж поховальної камери, яка мала вузьку продовгувату у плані форму, що поволі звужувалася від входу до торцевої стінки. Простежена довжина камери близько 1,9 м, ширина біля входу 0,5 м, у районі торця 0,3 м. Торцева частина камери закруглена. Глибина камери від рівня сучасної поверхні біля входу 1,35 м, в районі торця 1,6 м. Таким чином, камера мала похиле дно, що поволі заглиблювалося у бік торця з перепадом глибин у 0,25 м. Зафіксовано також незначний уклін дна могили донизу від південно-східної до північно-західної стінки. Висота склепіння не перевищувала 0,4 м, помітно зменшуючись до торцевої стінки (рис.2, 1).

¹ Автори публікації висловлюють подяку Валентину Романовичу Дубініну за оперативне повідомлення про виявлене поховання, дозвіл на проведення земляних робіт на присадибній ділянці та щирю гостинність.

Місце переходу камери в дромос зруйноване колодязем вигрібної ями. Перетин дромоса чітко простежувався на зачищеній стінці колодязя у вигляді плями чорного кольору аркоподібної форми шириною 0,25 м та висотою близько 0,4 м¹.

Кістяк належав молодому чоловіку 20-25 років, череп доліхокранний, європеоїдний². Лежав у витягнутому положенні на спині, головою до входу камери, на північний схід (азимут 35°). Ліва рука розташована паралельно тулубу, кисть правої руки розміщена поверх кульшового суглоба. Ноги прямі, витягнуті, схрещені в районі кісточок. Права нога лежала зверху лівої, носки ступнів розвернуті у протилежні боки. У верхній частині правого передпліччя знаходився залізний брашлет з тонкого дроту.

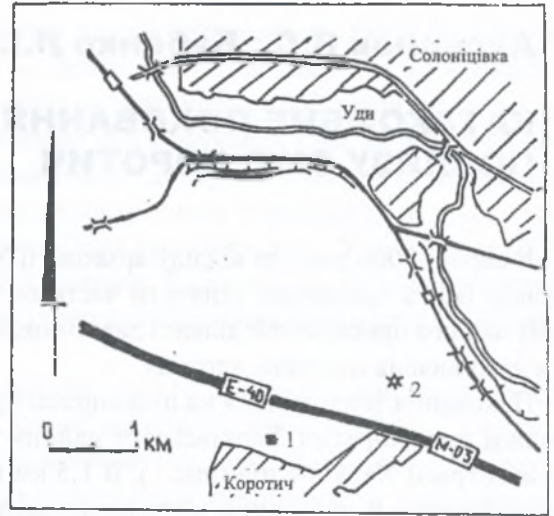

Рисунок 1.

Ситуаційний план поховання поблизу смт. Коротич:
1 катакомбне поховання;
2 курганний могильник скіфського часу.

Для культурно-хронологічної атрибуції пам'ятки є сенс більш докладно розглянути такі елементи обрядності як тип поховальної споруди, орієнтування небіжника та особливості його розташування у могилі, склад поховального інвентарю.

Незважаючи на відсутність даних про форму вхідної ями, з високою часткою ймовірності можна допустити, що за класифікацією В.С. Ольховського коротичанська катакомба належить до II типу варіанту 2А однодромсна однокамерна катакомба, довга вісь вхідної ями та камери якої знаходиться на одній прямій [Ольховський, 1991, с.27, табл.II]. Катакомби подібного типу з'являються в IV ст. до н.е., однак великого розповсюдження не отримують. Відомі лише 28 поховальних споруд, що складає 3,3% від загальної кількості катакомб, що підлягають класифікації [Ольховський, 1991, с.27, 35, 94, табл.6]. У Лісостепу поховання в подібних катакомбах виключно рідкісні [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с.43].

Серед пам'яток скіфської доби сіверськодонецького регіону та донецько-ворсклінського порубіжжя до цього часу було виявлено 5 поховань в катакомбах різного типу (рис.3) «курган-зольник» поблизу с. Черемушна³ [Либеров, 1962, с.82, рис.22], кургани № 2 поблизу с. Новий Мерчик [Шрамко, Бойко, 1988, с.102, 103, рис.3], № 1 біля с. Рідний Край [Бандуровський, Буйнов, 2000, с.37, 38, рис.47], № 4 поблизу с. Веселе [Шрамко, 1992, с.112-115, рис.1, 1-3] № 28 Пісочинського могильника [Бабенко, 2005, с.31, 46, 47; рис.35, 3, 4] (рис.4, 1-5). Цей перелік доповнюють ще два поховання у катакомбах, що були досліджені у 2001 році Мерчанською археологічною експедицією Інституту археології НАНУ одне біля с. Покровка Краснокутського району, інше (глибиною понад 5 м!) в одній із груп Старомерчанського могильника⁴.

¹ Через особливості забудови присадибної ділянки була відсутня можливість для дослідження залишків дромосу та вхідної ями.

² Визначення наукового співробітника Музею природи ХНУ ім. В. Н. Каразіна В. Л. Бондаренка, якому ми висловлюємо ширю вдячність.

³ Повна відсутність будь-яких кісткових решток та типових предметів поховального інвентарю, а також замалі для розміщення небіжника розміри підбою (1x0,8 м) змушують поставити під сумнів інтерпритацію цієї споруди як поховальної.

⁴ Інформація про досліджені катакомбні поховання люб'язно надана начальником Мерчанської археологічної експедиції О. В. Бандуровським, якому ми висловлюємо ширю вдячність.

Появу поховань у катакомбах зазвичай пов'язують з інфільтрацією у місцеве середовище представників інших етносів, скіфів чи сарматів (комплекс з Веселого), які, не вирізняючись чисельністю, за одностайною думкою всіх дослідників, не відігравали і провідної політичної та соціальної ролі серед місцевого населення [Бойко, 1990, с.21, 22; Шрамко, 1990, с.124-126; Бандуровский, Буйнов, 2000, с.38; Бабенко, 2005, с.188; Медведєв, 2006, с.32].

Для поховань скіфського часу при достатній строкатості характерне переважання орієнтування небіжників, в залежності від локальних особливостей, головою на захід та південь. Однак і орієнтування на північний схід, що можливо є сезонним відхиленням від північного чи східного напрямів, відоме повсюдно. В пам'ятках степового Причорномор'я архаїчної доби (VII-VI ст. до н.е.) серед 21 випадку відомі 3 поховання з орієнтуванням на північний схід, 5 – на схід та 1 – на північ. Серед поховань V ст. до н.е. з 58 випадків з орієнтуванням на північний схід відомо лише 3 пам'ятки, на схід – 12. В пам'ятках пізньоскіфського часу (IV-III ст. до н.е.) із 738 випадків встановленого орієнтування північно-східний напрям зафіксований у 41 небіжника, східний – у 99, північний – у 73, причому орієнтування на північний схід відоме як у ямних, так і в катакомбних похованнях і репрезентоване у всіх локальних групах, окрім інгулецької [Ольховский, 1991, с.58, 67, 102, 103, табл.15, 16].

Поховальні пам'ятки Криму репрезентують дещо іншу картину. Серед пам'яток VII-VI та V ст. до н.е. поховання з орієнтуванням небіжників головою на схід з відхиленням на північ та південь складають вагому частку 19 та 28,1% відповідно. У пізньоскіфський час відсоток подібних поховань істотно зменшується із 155 зафіксованих випадків лише 4 мали орієнтування на північний схід, 12 на схід та 3 на північ [Ольховский, 1991, с.81, 87, 139, 140, табл.26].

В пам'ятках Дніпровського лісостепового Правобережжя простежується близька ситуація – в архаїчних пам'ятках із 72 випадків на північний схід були орієнтовані лише 2 небіжника, на схід – 7, на північ – 10, у середньоскіфський час із 33 зафіксованих випадків на північний схід орієнтовані 4 небіжника, на схід та північ по 3. Серед пам'яток пізньоскіфського часу (90 випадків) північно-східне орієнтування мали 5 небіжників, східне – 14, північне – 13 [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с.35, 40, 46].

У пам'ятках Дніпро-Донецького межиріччя, за підрахунками О.В. Щегленка, північно-східне орієнтування мали 3,6% небіжників, східне – 7,7%, північне – 7,6% [Щегленко, 1983, с.115], особливо значна частка поховань з північно-східним орієнтуванням на Середньому Дону [Медведєв, 1999, с.100].

Доцільно більш докладно розглянути сіверськодонецькі пам'ятки. Відсоток поховань зі східним та північним орієнтуванням небіжників також незначний – відповідно 7,5 та 3,2% [Бандуровский, Буйнов, 2000, с.42]. Цікаво, що майже всі поховання з орієнтуванням на схід виявлені в парних та колективних похованнях Пісочинського та Старомерчанського могильників, де вони належать соціально залежним від основного небіжника особам [Бандуровский, Буйнов, 2000, с.44; Бабенко, 2005, с.56]. Два комплекси Пісочинського могильника (кургани №№ 3 та 4) з орієнтуванням головою на північ репрезентовані одиночними похованнями небіжників, яких віднесено до найбільшого прошарку населення [Бабенко, 2005, с.16, 278]. Відомо декілька комплексів з орієнтуванням безпосередньо на північний схід. Насамперед, це поховання соціально залежних небіжників в курганах Голубова Могила біля м. Балаклея та № 2 поблизу с. Мала Рогозянка [Клименко, 1997; с.101-107, Бандуровский, Буйнов, 2000, с.44]. На схід з незначним відхиленням до півночі було орієнтовано небіжника з кургана № 5 поблизу с. Веселе [Шрамко, 1992, с.116]. Головою на північний схід, з незначним відхиленням на північ (азимут близько 30°), був орієнтований небіжник з кургану № 14 Пісочинського могильника, поховання якого супроводжувалося предметами озброєння та кришечкою лекани [Бабенко, 2005, с.23, 24]. Нарешті, слід згадати

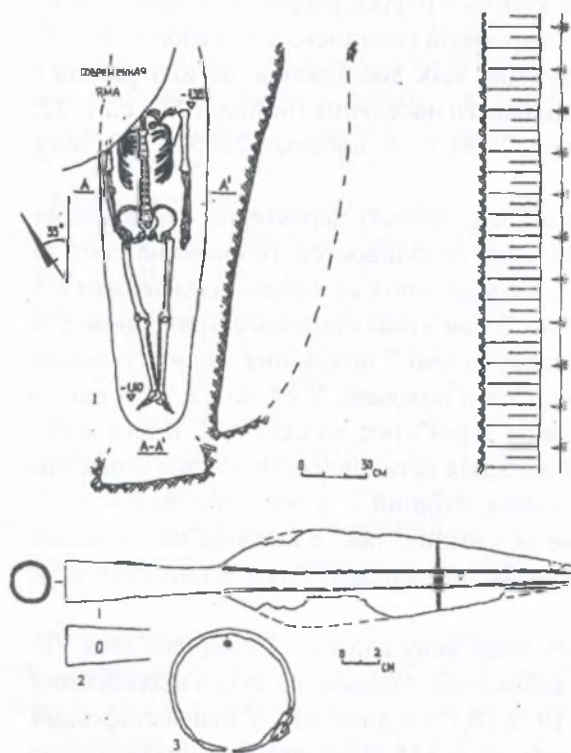

Рисунок 2.

План поховання та інвентар:

1 план та розріз поховання;

2 наконечник списа;

3 браслет.

Матеріал: 2, 3 залізо.

у жодному випадку воно не було домінуючим, складаючи зазвичай незначний відсоток серед поховань з визначеним орієнтуванням. Найкраще поховання з подібним орієнтуванням репрезентовані серед пам'яток степового Причорномор'я.

Безсумнівно привертає увагу особливості пози небіжника схрещеність ніг у районі кісточок та розміщення кисті правиці на верхній частині стегна. У курганах степового Причорномор'я та Криму подібні поховання відомі з VII-VI ст. до н.е. [Ольховский, 1991, с.58, 81], але в пам'ятках V ст. кількість поховань з рукою на стегну чи тазу різко скорочується, а кістяки зі схрещеними ногами невідомі зовсім [Ольховский, 1991, с.67, 87]. Однак серед пам'яток наступного століття комплекси подібним положенням кінцівок репрезентовані краще. Так, у пам'ятках степового Причорномор'я відомо 10 випадків зі схрещеними ногами (1,36% від загальної кількості комплексів зі встановленим положенням кістяка) та 50 з рукою на стегну чи тазу (6,78%) [Ольховский, 1991, с.101]. Ще краще (у процентному відношенні) подібні поховання представлені у синхронних пам'ятках Криму – відомі 5 комплексів зі схрещеними ногами (3,23%) та 15 з рукою на стегну чи тазу (9,7%) [Ольховский, 1991, с.139]. Ряд дослідників [Вязьмитина, 1972, с.166; Бунятян, 1977, с.135] подібне положення кінцівок пов'язують зі впливом східного, савромато-сарматського поховального обряду, де подібні поховання складають також помітну частку – за підрахунками К.Ф. Смирнова в савроматських пам'ятках VIII-IV ст. до н.е. відомі 39 випадків з положенням руки на тазу (11,1%) та 8 зі схрещеними ногами (2%; у монографії В.С. Ольховського помилково вказано втричі більше значення 6,2% [Ольховский, 1991, с.153]) [Смирнов, 1964, с.94, табл.4]. Як бачимо, за подібними показниками савроматські поховання не суттєво перевершують пам'ятки степового Причорномор'я, особливо IV ст. до н.е.,

могильники поблизу колишніх хуторів Настельного та Покровського, що знаходяться на межі сіверськодонецького та ворсклинського локальних варіантів і відносяться різними дослідниками як до першої [Либеров, 1962, с.25], так і до другої групи пам'яток [Бандуровский, Буйнов, 2000, с.13]. Якщо поблизу х. Настельного було виявлене всього одне поховання з орієнтуванням на північний схід, то в могильнику біля х. Покровський подібних поховань 5, що склало половину від визначених випадків [Либеров, 1962, с.19, 20, 25; Бандуровский, Буйнов, 2000, с.222, 223, 230, 231].

У савроматських пам'ятках поховання з орієнтуванням на схід складають значну частку 11,2%, поховання з орієнтуванням на північ та північний схід репрезентовані значно гірше 2,8 та 2,6% відповідно, причому переважна більшість поховань з північно-східним орієнтуванням (9 з 10) датується VIII-VI ст. до н.е. [Смирнов, 1964, с.91, табл.3].

Таким чином, можна констатувати, що у скіфський час північне, східне та північно-східне орієнтування небіжників отримало широке розповсюдження, але

Рисунок 3.

Карта розповсюдження катакомбних поховань скіфського часу у сіверськодонецькому регіоні:

1 Новий Мерчик;	5 Веселе;
2 Черемушна;	6 Коротич;
3 Пісочин;	7 Покровка;
4 Рідний Край;	8 Старий Мерчик.

і навіть поступаються за деякими параметрами пам'яткам Криму цього ж часу. Очевидно, мав рацію В.С. Ольховський, який допускав можливий універсалізм подібного явища [Ольховський, 1991, с.153].

У поховальних пам'ятках Лісостепу подібні положення кістяка фіксують значно рідше [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с.47]. Особливо слід вказати на сіверськодонецьку пам'ятку – поховання 1 кургану № 18 Пісочинського могильника, що містило кістяк небіжничі зі схрещеними ногами та лівою рукою на тазу [Бабенко, 2005, с.25, 57, рис.25, 2].

Можливо, причини подібного положення кістяка у коротичанському похованні пов'язані не з особливостями поховальної обрядності, а із завузькими розмірами камери (0,5 м біля входу та 0,3 м біля торця). Для полегшення проштовхування небіжника у камеру його тіло потребувало максимального знерухомлення, що було досягнуто за рахунок зв'язаних в районі кісточок ніг та прив'язаних до тулуба рук.

Відсутність слідів пограбування могили свідчить про збереження практично повного складу поховального інвентарю (за виключенням предметів з нетривких матеріалів), що не вирізняється репрезентативністю.

Особливості місцеположення наконечника списа свідчать на користь того, що перед покладенням у могилу ратище списа було зламане поблизу втулки наконечника. Злам

ратища списа перед покладенням у могилу мав місце у поховальній практиці населення скіфського часу у тому випадку, коли довжина списа перевищувала розміри могили, що не дозволяло покласти спис цілим [Черненко, 1984, с.232]. Подібне пояснення цілком прийнятне і для нашого випадку, хоча не можна повністю виключити ймовірність зламу списа під час ритуальних дій, пов'язаних з обрядом навмисного псування речей небіжника. Досить вказати, що у скіфському поховальному обряді зафіксовані різноманітні випадки застосування ритуальних дій по відношенню до предметів озброєння, та списів зокрема [Бессонова, 1984, с.7-10].

Залізний наконечник списа має досить оригінальний вигляд і вирізняється короткою тонкою втулкою та формою продовгуватого гостролистого пера з сильним розширенням у нижній частині. Кінчик вістря та край пера у декількох місцях відламані. Посередині пера, по всій його довжині проходить грановане ребро. В нижній частині втулки пробито наскрізний отвір овальної форми для фіксації наконечника списа на ратищі. В середині втулки присутні залишки зітлілої деревини. Загальна довжина 29,3 см, довжина пера 20,5 см, ширина пера у місці найбільшого розширення – 5,3 см, глибина втулки – 7 см, діаметр втулки – 2,3 см. Співвідношення довжини пера до довжини втулки 2,4:1 (рис.2, 2). Наконечники списів з подібною формою пера, як з ребром, так і без нього були знайдені в курганах № 2 біля с. Красний Поділ на Херсонщині [Полин, 1984, с.112, рис.13, 4], № 487 біля с. Макіївка [Галанина, 1977, с.25, табл.10, 10], № 14 Стеблівського могильника [Скорый, 1997, с.30, рис.53, 1], № 4 поблизу с. Новоселка [Бессонова, 1994, с.23, рис.5, 1, 2], № 1/1 біля с. Яснозор'є [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994, с.46, рис.2, 2], № 12 біля с. Тернове [Савченко, 2004, рис.5, 4], № 25 Пісочинського могильника [Бабенко, 2005, с.85, рис.34, 2] (рис.5, 1-4, 6-10). Схожу форму гранованого ребра мав наконечник списа з кургану № 454 біля с. Макіївка [Галанина, 1977, табл.7, 18] (рис.5, 5).

Залізний браслет округлої форми (діаметр 6,9 см) з ледь звуженими кінцями, що майже дотикаються одне одного (рис.2, 3). Виготовлений із тонкого, круглого у перетині дроту (діаметр 0,4 см). За класифікацією, розробленою В.Г. Петренко, браслет належить до першого варіанту шостого типу, найбільш репрезентативного серед подібних прикрас скіфського часу. Браслети цього типу з'являються в пам'ятках VI ст. до н.е. і продовжують існування до IV ст. до н.е. Однак всередині типу значно краще репрезентовані бронзові браслети, вироби із заліза зустрічаються значно рідше і вирізняються більшою масивністю дроту у порівнянні з коротичанським браслетом [Петренко, 1978, с.54, табл.42, 11, 14, 23; 42, 7].

Дату поховання визначають тип поховальної споруди та наконечника списа. Катакомби II типу з'являються в пам'ятках Північного Причорномор'я лише в IV ст. до н.е. [Ольховский, 1991, с.94]. Цим же часом датуються усі сіверськодонецькі катакомби з визначеними датами: новомерчанська за типом наконечника стріли та золотими жіночими прикрасами [Шрамко, Бойко, 1988, с.103; Бандуровский, Буйнов, 2000, с.38], з кургану № 4 біля с. Веселе за знахідкою чорнолакового канфару [Шрамко, 1992, с.115], № 1 поблизу с. Рідний Край за предметами озброєння [Бандуровский, Буйнов, 2000, с.24], № 28 Пісочинського могильника за типами наконечників стріл [Бабенко, 2005, с.167].

Близькі хронологічні рамки мають і поховальні комплекси, до складу інвентаря яких входили наконечники списів з широким гостролистим пером – курган біля с. Красний Поділ датується в межах першої половини IV ст. до н.е. [Полин, 1984, с.118], № 487 поблизу с. Макіївка серединою IV – першою половиною III ст. до н.е. [Галанина, 1977, с.26], № 4 біля с. Новоселка рубежем V-IV або першою половиною IV ст. до н.е. [Бессонова, 1994, с.26, 29], поховання I кургану № 1 поблизу с. Яснозор'є останньою чвертю V ст. до н.е. [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994, с.47], № 14 Стеблівського могильника першою половиною IV ст. до н.е. [Скорый, 1997, с.58], № 25 Пісочинського могильника кінцем V першою половиною IV ст. до н.е. [Бабенко, 2005, с.167].

Це дозволяє визначити хронологічні рамки коротичанського поховання в межах IV ст. до н.е.

Особливості пози небіжника (рука на стегні та схрещеність ніг) спонукають розглянути можливість етнічного визначення похованого як представника савроматського світу. В пам'ятках Лісостепової Скіфії фіксують досить чисельні сліди «савроматської» культури, появу яких пояснюють як безпосередньою інфільтрацією савроматського населення у місцеве етнічне середовище, так і випадковим попаданням речей в результаті контактів різного рівня. Найбільш яскраво подібні прояви савроматського впливу простежуються в середньодонських пам'ятках, частину яких (зокрема Мастюгінські та Дуровські могильники) деякі дослідники розглядають як суто савроматські чи сірматські [Смирнов, 1984, с.26-28; Максименко, 1983, с.55, 86, 87, 101; 1998, с.60-62]. Подібна точка зору не знайшла широкої підтримки, але наявність різноманітних контактів між населенням суміжних регіонів беззаперечно [Медведев, 2004, с.52-60].

Неодноразово сліди савроматського культурного впливу фіксувалися і в пам'ятках сіверськодонецького регіону [Шрамко, 1992, с.112-115, 119; Бандуровський, Буйнов, 2000, с.34, 39, 40, 118; Григорьянц, Бейдин, 2001, с.47, 48]. Вивченню саме цих пам'яток присвячене нещодавнє

спеціальне дослідження, в якому була запропонована дуже яскрава реконструкція історичних подій у сіверськодонецькому регіоні на рубежі IV-III ст. до н.е. [Гречко, 2006, с.222-227]. За думкою автора реконструкції, на рубежі третьої-четвертої четвертей IV ст. до н.е. сіверськодонецький регіон зазнав нападу з боку савроматів/сірматів чи меотів, в результаті чого північно-східна окраїна регіону опинилася під контролем загарбників, які, в очікуванні підкріплення, осіли на Циркунівському городищі, відновивши зруйновані під час нападу фортифікаційні споруди. Решту території регіону продовжувало контролювати тутешнє населення. Завдяки дипломатичним стосункам між загарбниками та місцевою знаттю було забезпечене тимчасове перемир'я, що дозволило підтримувати подібний status quo певний час. На кінці першої чверті III ст. до н.е. сіверськодонецький регіон зазнав нової навали кочовиків, що мала більш катастрофічні наслідки для місцевого населення.

Можливо, що події розгорталися саме так, але на наш погляд запропонована реконструкція історичних подій поки що значно випереджає стан (як кількісний, так і якісний) накопиченої археологічної джерельної бази. Заперечення викликають декілька положень реконструкції.

Зокрема, сліди «савроматської» присутності серед сіверськодонецьких старожитностей не обмежуються межами північно-східної периферії регіону, а мають значно більше територіальне та хронологічне поширення. Найбільш ранньою сіверськодонецькою пам'яткою, яку автор розкопок ототожнює з савроматами, є діагональне поховання в дерев'яній стовповій гробниці з кургану № 1 поблизу с. Мала Рогозянка, датоване пер-

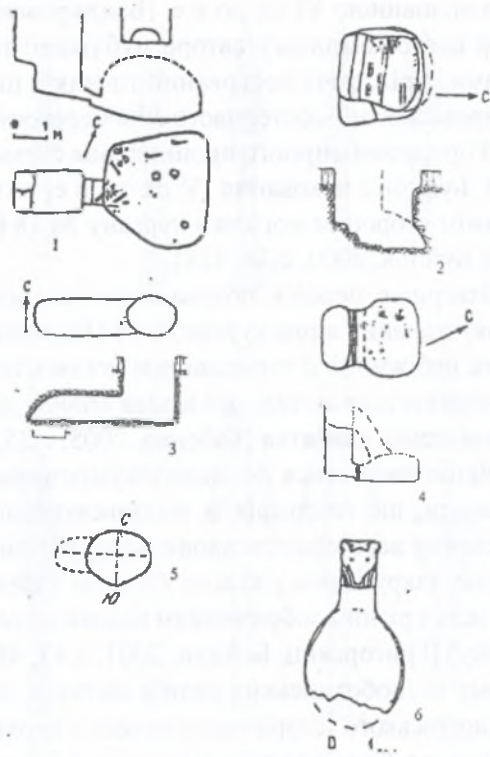

Рисунок 4. Плани та розрізи катакомбних поховань скіфського часу у сіверськодонецькому регіоні:

- 1 Веселе (Шрамко, 1992);
- 2 Рідний Край (Бандуровський, Буйнов, 2000);
- 3 Пісочин (Бабенко, 2005);
- 4 Новий Мерчик (Шрамко, Бойко, 1988);
- 5 Черемушна (Либеров, 1962);
- 6 Ложечка. Селище поблизу м. Люботин. Випадкова знахідка. Матеріал: кістка.

шою половиною VI ст. до н.е. [Бандуровский, Буйнов, 2000, с.39, 40, 118]. Сагайдачний набір цього комплексу автори публікації також порівнюють з савроматськими наконечниками стріл, хоча лоскований глечик з цього поховання є типовим саме для пам'яток Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя [Бандуровский, Буйнов, 2000, с.84].

З процесом мирного проникнення сармат у середовище місцевого населення пов'язує Ю.В. Буйнов і поховання IV ст. до н.е. в ґрунтовій ямі з уступами-заплечиками по поздовжнім сторонам могили з кургану № 18 біля м. Люботин (ур. Соломахівка) [Бандуровский, Буйнов, 2000, с.34, 118].

Завершує перелік поховальних пам'яток (не рахуючи власне коротичанське поховання) згаданий вище курган № 18 Пісочинського могильника, поховання 1 якого містило кістяк небіжниці зі схрещеними ногами та лівою рукою на тазу. Однак даний комплекс інтерпретується як той, що зазнав впливу савроматського поховального обряду, а не суто савроматська пам'ятка [Бабенко, 2005, с.25, 57, рис.25, 2].

Якщо звертатися до малодокументованих знахідок (окрім поясних гачків), то слід зазначити, що географія їх розповсюдження була також більш широкою і охоплювала практично весь сіверськодонецький регіон (бронзова бляшка з зображенням ведмеда з довгим, закрученим у кільце хвостом з Великогомольшанського селища, уламок кабанячого ікла з різним зображенням голови ведмеда з селища поблизу с. Огульці Валківського району) [Григорьянц, Бейдин, 2001, с.47, 48]. Подібний перелік доповнимо знахідкою на одному із Люботинських селищ кістяної ложечки. Свого часу автор знахідки звернувся до Харківського історичного музею з проханням про атрибуцію предмета, але передати ложечку до фондів музею відмовився. Зберігся малюнок предмета, що дає уяву про його вигляд. Ложечка складалася з овального черпачка, пошкодженого на кінці та короткої ручки, що закінчувалася прорізним зображенням у фас голови ведмеда з продовгуватим тонким писком, короткими округлими вушками та цяточками-очима (рис.4, 6). Подібні кістяні ложечки, прикрашені різноманітними персонажами звіриного стилю, набули найбільшого поширення саме у савроматських пам'ятках [Смирнов, 1964, с.160, 161].

Власне передчасним здається і визнання беззаперечності етнокультурної атрибуції багатьох пам'яток як савроматських, сірматських чи меотських. Пізньосавроматським за будовою могили, наявністю деформації черепа одного з небіжників та крейдяною підсипкою визнавав Б.А. Шрамко поховання в катакомбі з кургану № 4 поблизу с. Веселе, порівнюючи його з комплексами Складківського та Шолохівського курганів [Шрамко, 1992, с.112-115, 119]. Однак слід зауважити, що поховальні споруди вказаних пам'яток мають зовсім іншу конструкцію і репрезентовані чотирикутними ямами великих розмірів з дромосами [Смирнов, 1984, рис.9; Максименко, Смирнов, Горбаненко, Лукьяшко, 1984, рис.54]. Взагалі поховання у катакомбах (переважно підбійного типу) у савроматів значного поширення так і не набули [Смирнов, 1964, с.82-84]. Використання крейдяної підсипки відоме у поховальному обряді і населення степового Причорномор'я [Ольховский, 1991, с.114, 159, 160]. Безсумнівно, що підстави для визнання савроматської належності даного комплексу існують, хоча вони є далеко не беззаперечними. Інші ж комплекси цього могильника підстав для їх ототожнення з савроматами майже не дають. Так, поховання з кургану № 6 за будовою поховальної споруди та складом інвентаря (переважання залізних наконечників стріл та характерна бронзова бляшка із зображенням хижака) знаходить найбільш повну відповідність саме серед середньодонських пам'яток [Савченко, 2004, с.194-209, 250; Пузікова, 1980, рис.5, 11]. До цього слід додати, що поховання з кургану № 5 могильника поблизу с. Веселе автор розкопок датує V ст. до н.е. [Шрамко, 1992, с.116], що свідчить про досить значний період функціонування пам'ятки, що розпочався за століття до гаданого нападу на Циркунівське городище.

Суперечливість етнокультурних атрибуцій стосується не лише поховальних комплексів, а й випадкових знахідок поясних гачків. Їх поява могла бути пов'язана не лише з представниками савроматського світу, а і з результатом впливу середньодонсь-

кого населення, зв'язки якого з сіверсько-донецькими племенами знайшли яскраве віддзеркалення в широкому спектрі складових культурної характеристики населення обох регіонів від поховальних пам'яток до окремих категорій матеріальної культури (залізні гачки для виймання м'яса з казанів, пряжки-сюльгами, чаркоподібні втоки тощо) [Бабенко, 2001; 2005; Медведев, 2006]. Якщо теза про тісні контакти та взаємопроникнення культур населення обох регіонів відповідає дійсності, то принаймні частину знахідок бронзових та залізних гачків, що визнані локальною особливістю матеріальної культури середньодонського населення [Гуляев, 1969; Савченко, 2004, с.229-241, 251], слід пов'язувати насамперед з культурним впливом саме цього регіону.

Власне, це може стосуватися і глиняних глечиків з ями № 5 Циркунівського городища¹ та знахідок фрагментів посуду, орнаментованого наліпними пружками, з городища біля хут. Городище. Д.С. Гречко цілком слушно наводить як одну із близьких за формою аналогій глечик з Більського городища [Гречко, 2006, с.223; Шрамко, 1987, с.111, рис.50, 8]. Але на Середньому Дону глечиків подібної форми, одно- та дворучних, виявлено значно більше [Либеров, 1965, табл.9, 1, 2; Медведев, 1999, рис.58, 1-4; Пузикова, 2000, рис.4, 1-5; Гуляев, Савченко, 2004, рис.10, 7]. Від циркунівських їх вирізняє лише відсутність орнаменту з наліпних пружків, що, однак, добре відомий на середньодонському глиняному посуду дещо іншого типу [Либеров, 1965, табл.10, 32, 37; 11, 13]².

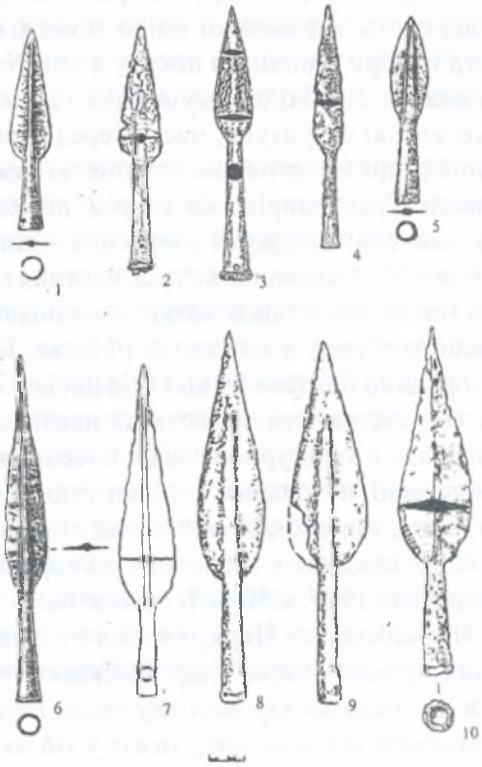

Рисунок 5. Залізні наконечники снайпів з поховань скіфського часу:

- 1 Сухин, випадкова знахідка (Галанина, 1977);
- 2 Яснозор'є (Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994);
- 3 Тернове (Савченко, 2004);
- 4 Стеблів (Скорый, 1997);
- 5, 6 Макіївка (Галанина, 1977);
- 7 Пісочин (Бабенко, 2005);
- 8, 9 Новоселка (Бессонова, 1994);
- 10 Красний Поділ (Полин, 1984).

¹ Нагадаємо, що першим звернув увагу на незвичаність керамічного комплексу Циркунівського городища, у порівнянні з сіверськодонецькими пам'ятками, Б.А. Шрамко, який вказав на близькість подібних знахідок (фрагмент горловини глечика, орнаментованого горизонтальним пружком та уламок миски, прикрашеної горизонтальними жолобками) саме меото-сарматській кераміці Прикубаня [Шрамко, 1956, с. 108, рис. 50, 3, 4]. Варто було відзначити науковий пріоритет Б.А.Шрамка у подібному спостереженні. Дещо пізніше кераміку з подібною орнаментациєю з городища біля хут. Городища П.Д. Либеров також порівнював зі знахідками на Кубані та Посеймі [Либеров, 1962, с. 60, рис. 15, 14].

² Взагалі, отримані останнім часом матеріали дають підстави для ствердження про існування у IV ст. до н.е. на протязі певного періоду своєрідного культурного трикутника (Середній Дон-Нижній Дон-Сіверський Дінець), з досить тісними контактами між населенням трьох регіонів. Для визначення характеру подібних контактів та їх напрямів необхідне залучення нових джерел. Зокрема, фіксація в пам'ятках сіверодонецького регіону савроматських культурних елементів могла бути як проявом безпосередніх контактів з представниками савроматського світу (чому сприяла і територіальна близькість регіонів), так і результатом впливу за посередництвом середньодонського населення

За думкою Д.С. Гречка факт нападу завойовників на Циркунівське городище засвідчують зафіксовані сліди пожеж на фортифікаційних спорудах та присутність серед набору глиняного посуду з ями № 5 трьох глечиків, орнаментованих наліпними пружками. Необхідно зауважити, що відомо чимало випадків збройного нападу на поселенські структури, насамперед городища, скіфської доби, кожен з яких підтверджений репрезентативною доказовою базою. Серед найбільш яскравих прикладів можна назвати Трахтемирівське (окрім пожежі оборонних споруд факт нападу засвідчують численні предмети озброєння – кинджали, наконечник списа, сокира-клевець та близько 70 наконечників стріл, частина з яких з загнутим від удару вістрям, знайдених у рові городища, а також колективне поховання 9 небіжників без дотримання норм поховального обряду в ямі житла [Фіалко, Болтрик, 2003, с.76-89]), Коломацьке (знахідка на городищі близько 50 кістяків небіжників, часто не похованих, іноді в спалених житлах та з застряглими в кістяках наконечниками стріл; велика кількість наконечників виявлена і в культурному шарі поселення [Радзиевская, 1992, с.177-179]), Семилуцьке (колективні поховання в покинутих житлах та господарських ямах за спрощеним ритуалом, статеві-віковий склад похованих – переважно діти та літні люди, численні знахідки предметів озброєння на городищі та сліди пожежі фортифікаційних споруд [Медведев, 1997, с.50-66]) городища.

Що стосується Циркунівського городища, то зафіксована пожежа могла статися і за інших причин – через удар блискавки, необережне поводження з вогнем тощо. Прийняти як доказ нападу знахідку трьох глиняних глечиків заважає здоровий глузд, інакше за подібною логікою присутність у тій же ямі № 5 херсонеської амфори має засвідчувати участь у нападі жителів цієї давньогрецької колонії.

Можна висловити надію, що у майбутньому більш безперечні сліди нападу на Циркунівське городище будуть неодмінно виявлені, а поки що виникає декілька питань і стосовно подальших подій запропонованої історичної реконструкції. Не зовсім зрозумілі причини, за якими нападники вирішили на довгий час затриматися на Циркунівському городищі, відновивши його оборонні споруди. Подібний перехід до своєрідної «позиційної війни» суперечив тактиці ведення бою номадами. Навіть прихильники гіпотези загибелі Скіфії від сарматської навали підкреслюють спустошливий, грабінницький характер агресивних акцій східних номадів у IV ст. до н.е., що були направлені не на захоплення територій, а на миттєве отримання здобичі [Максименко, 1997, с.47; Медведев, 1997, с.62]. Стратегічна цінність відвойованої території також досить сумнівна – цей район лежав осторонь головного торговельного шляху, Муравського. Не варто перебільшувати і військово значення захопленого плацдарму, адже згідно викладеної концепції загарбникам так і не вдалося розвинути свій успіх – на протязі щонайменше декількох десятиріч більшість території сіверськодонецького регіону залишалася під контролем місцевого населення. Взагалі, при характеристиці циркунівського мікрорегіону варто було згадати і про існування в безпосередній близькості від городища великого могильника з поки що єдиним залученим до наукового обігу комплексом [Шрамко, 1956].

Не можемо погодитися і з тим, що знахідки фрагментів кераміки є віддзеркаленням «якихось дипломатичних стосунків з загарбниками» [Гречко, 2006, с.224]. Глиняний посуд попадав в іноетнічне середовище скоріше як результат побутових стосунків. Як свідчення дипломатичних контактів можна сприйняти знахідки парадної зброї, предметів розкоші, коштовних прикрас тощо, а єдиним відомим нам поціновувачем глиняного посуду як напрочуд вдалого подарунку був герой повісті А. Мілна.

Зважаючи на можливість пізнього датування комплексів з Балаклії та Роздільного (II-I ст. до н.е.) [Полин, 1992, с.128, 129], вважаємо завчасним їх використання для обґрунтування факту сарматського вторгнення на рубежі першої-другої четвертей III ст. до н.е. [Гречко, 2006, с.226].

Незважаючи на вказані зауваження, ми позитивно оцінюємо факт спроби історичної реконструкції подій фіналу скіфської доби у сіверськодонецькому регіоні і висловлюємо надію, що накопичення археологічних джерел у майбутньому (як вклад у цей процес розглядаємо публікацію коротичанського комплексу) дозволить залагодити окремі дискусійні питання з означеної проблеми.

Що стосується етнічної атрибуції коротичанського похованого, можемо з упевненістю стверджувати про його іноетнічність по відношенню до місцевого населення. Однак відсутність серед інвентаря поховання насамперед яскравих етномаркованих виробів заважає однозначному визначенню етноса небіжника і віддання переваги на користь східного (савромато-сірматського) чи південного (власне скіфського зразка IV ст. до н.е.) походження похованого буде значною мірою підпорядковане суб'єктивним науковим потребам. Разом з тим тип поховальної споруди та досить широка репрезентативність саме в степових пам'ятках Північного Причорномор'я похованих з аналогічним орієнтуванням та особливостями положення кінцівок кістяка спонукає нас більше схилитися на користь походження небіжника із території вказаного регіону. Вважаємо за потрібне також зазначити, що частка катакомбних поховань скіфської доби серед сіверськодонецьких пам'яток неухильно зростає, що свідчить про помітну присутність у місцевому середовищі степового етносу. Його представники і на чужині зуміли зберегти свою самоідентичність, що яскраво віддзеркалює поховальний обряд і, насамперед, більш трудомістке будівництво катакомбних споруд, що потребувало і спеціальних виробничих навичок.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабенко Л.И. О характере погребений с вещами скифского типа в донецко-донской лесостепи // Проблемы истории и археологии Украины. Харьков, 2001. С.42, 43.
- Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. Харьков, 2005.
- Бабенко Л.И. Поховання воіна-вершника скифського часу поблизу смт. Коротич на Харківщині // Одинадцяті Сумцовські читання. Харків, 2006. С.55-57
- Бандуровский А.В., Буинов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). К., 2000.
- Бессонова С.С. О культуре оружия у скифов // Вооружения скифов и сарматов. К., 1984. С.3-21.
- Бессонова С.С. Курганы Лесостепного Побужья // Древности скифов. К., 1994. С.3-34.
- Бойко Ю.Н. Скифские погребения в лесостепи (к вопросу об интерпретации) // Тезисы докл. и сообщ. Первой Сумской обл. научн. историко-краеведческой конф. Сумы, 1990. С.21, 22.
- Бунятян Е.П. Погребальный обряд рядовых скифов Южной Херсонщины (по материалам Краснознаменной экспедиции) // Курганы Южной Херсонщины. К., 1977. С.129-142.
- Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. К., 1972.
- Галанна Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга) // САИ. 1977. Вып.Д1-33.
- Гречко Д.С. Некоторые вопросы этнокультурной истории северскодонецкой Лесостепи конца скифского периода // Археологическое изучение Центральной России. Липецк, 2006. С.222-227.
- Григорьянц М.Н., Бейдин Г.В. О находках предметов савроматского происхождения в бассейнах Северского Донца и Ворсклы // Проблемы истории и археологии Украины. Харьков, 2001. С.47, 48.
- Гуляев В.И. Зооморфные крючки скифского периода // МИА. 1969. № 151. С.109-127.
- Гуляев В.И., Савченко Е.И. Новый памятник скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. М., 2004. С.35-52.
- Клименко В.Ф. Курганные древности Северского Донца. Енакиево, 1997.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. К., 1989.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скифов. К., 1994. С.41-63.
- Лагодовская Е.Ф., Сымонович Э.А. Скифский могильник у с. Михайловка на Нижнем Днепре // Скифские древности. К., 1973. С.235-242.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. 1962. № 113. С.5-85.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. 1965. Вып.Д1-31.
- Максименко В.Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. Ростов-на-Дону, 1983.
- Максименко В.Е. Начало проникновения сарматов в Северное Причерноморье и завоевание Скифии // Донские древности. Азов, 1997. Вып.5. С.41-49.
- Максименко В.Е. Сарматы на Дону (археология и проблемы этнической истории) // Донские древности. Азов, 1998. Вып.6.
- Максименко В.Е., Смирнов К.Ф., Горбенко А.А., Лукьянко С.И. Курган у пос. Шолоховский // Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. М., 1984. С.124-141.
- Медведев А.П. Новые материалы о финале лесостепной Скифии // Донские древности. Азов, 1997. Вып.5. С.50-66.
- Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н.э. М., 1999.
- Медведев А.П. Исследования по археологии и истории Лесостепной Скифии. Воронеж, 2004.
- Медведев А.П. О новом аспекте проблемы будинов и меланхленов (в свете последних публикаций могильников скифского времени на Северском Донце) // АЛЛУ. 2006. № 1. С.21-33.
- Мелюкова А.И. Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. М., 1975.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии VII-III вв. до н.э. М., 1991.
- Петренко В.Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. // САИ. 1978. Вып.Д4-5.
- Полин С.В. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине // Вооружение скифов и сарматов. К., 1984. С.103-119.
- Полин С.В. От Скифии к Сарматии. К., 1992.
- Попандоуло З.Х. Скифский грунтовый могильник у с. Скельки // Древности 1995. Харьков, 1995. С.50-53.
- Попандоуло З.Х. Грунтовые могильники скифского времени Нижнего Поднепровья // Від Кіммерії до Сарматії. К., 2004. С.67-69.
- Пузикова А.И. Вуздечкові набори з Воронезьких курганів // Археологія. 1980. Вип.35. С.38-52.
- Пузикова А.И. Городища и курганные могильники Среднего Подонья: к вопросу о их этнокультурном единстве // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э.: палеоэкология, антропология и археология. М., 2000. С.258-267.
- Радзиевская В.Е. Основные итоги раскопок Коломакского городища // История и археология Слободской Украины. Харьков, 1992. С.177-179.
- Савченко Е.И. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. М., 2004. С.151-277.
- Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. К., 1997.
- Смирнов К.Ф. Савроматы: Ранняя история и культура сарматов. М., 1964.
- Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. М., 1984.
- Фалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. К., 2003.
- Черненко Е.В. Длинные копыта скифов // Древности Евразии в скифо-сарматское время. М., 1984. С.321-235.
- Шрамко Б.А. Курган и городище у села Циркуны // КСИИМК. 1956. Вып.63. С.103-108.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К., 1987.
- Шрамко Б.А. Была ли Лесостепь завоевана скифами // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Полтава, 1990. С.124-126.
- Шрамко Б.А. Курганы у с. Веселое в Харьковской области // ВХУ. 1992. Вып.25. С.110-119.
- Шрамко Б.А., Бойко Ю.Н. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерды // ВХУ. 1988. Вып.22. С.98-108.
- Щегленко А.В. Обряд погребения лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в VII-III вв. до н.э. // ВХУ. 1983. Вып.238. С.110-119.